

Бетлій О. В.

УЧНІВСЬКІ ЕКСКУРСІЇ ПО КИЄВУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано, що відбувається з учнівськими екскурсіями, початок яких сягає 1890-х років, у Києві в дореволюційні роки Першої світової війни. Розглянуто плани і типи екскурсій, маршрути й образи Києва, які конструювалися під час прогулянок містом. На прикладі учнівських екскурсій показано, що війна кардинально не змінила просторові практики учнів у 1914–1916 рр.: як киянські учні, так і учні середніх навчальних закладів Київського навчального округу продовжували вивчати місто в рамках екскурсійної діяльності.

Ключові слова: учнівські екскурсії, Київ, Перша світова війна, міська історія.

Історіографія Першої світової війни має довгу традицію на Заході: від визначення та пояснення цілей, перебігу і наслідків війни в національних наративах, реконструкцій воєнних і дипломатичних баталій, культурної репрезентації війни до повсякденних практик містян [42; 43]. Значно скромніше кількісно і тематично ця проблематика представлена в українській історіографії. Водночас не можна не відзначити позитивні зрушення в її вивченні, що пов'язано з увагою до подій Першої світової війни з огляду на столітню річницю її початку [напр.: 5; 15; 17; 21; 22; 25; 26]. При цьому важливо, що протягом останніх кількох років історична урбаністика як дослідницький напрям вивчення періоду 1914–1918 рр. поповнюється все новими працями, написаними не тільки зарубіжними, але й вітчизняними істориками [2; 6–8; 13; 14; 20; 39–41]. Звернення дослідників до міського матеріалу цілком виправдане, адже місто – це багате джерело досвідів, здатне дати відповідь на безліч запитань, що стосуються ширшого осмислення війни поза рамками виключно бойових дій на макро- і мікрорівнях.

У цій статті я зосереджуся лише на одній з багатьох можливих тем, яка, на мою думку, може допомогти реконструювати життя киян на початку війни та висвітлити, як сприймався Київ тогочасними мешканцями. Власне, йдеться про учнівські екскурсії по Києву у 1914–1916 рр. Завдяки розкриттю цієї теми можна дати відповідь на питання, наскільки вплинула війна на порядок денний навчальних закладів і на просторові практики учнів, а також простежити, яким поставав Київ у тогочасних екскурсіях і, відповідно, якою ідентичністю він наділявся. Отже, нижче я спробую розкрити деякі аспекти цієї проблеми, спираючись на кореспонденцію керівництва гімназій

з управління Київського навчального округу (КНО) згаданого періоду, а також інші джерела і літературу.

Учнівські екскурсії як складова літніх канікул вводилися в практику гімназій Російської імперії циркуляром Міністерства народної освіти від 2 серпня 1900 р. Вони мали замінити поширену з 1873 р. практику обов'язкових «літніх канікулярних робіт учнів середніх навчальних закладів», що була визнана неефективною. Міністерство рекомендувало замість визначення обов'язкових завдань на канікули вдатися до більш творчої діяльності з метою розвитку індивідуальних здібностей учнів. «Прогулянки і мандрівки з освітньою метою» учнів якраз мали стати тим видом діяльності, який принесе «суттєву користь вихованцям». Очікувалося, що з часом їх використають у педагогічній роботі задля кращого викладу і засвоєння матеріалу учнями [35]. У 1902 р. дозволили запроваджувати додаткові вихідні дні в навчальні тижні, але не частіше семи разів протягом року, для «розумних розваг» – екскурсій, відвідування музеїв тощо. Так намагалися послабити «надмірну перевтому» учнів [36, с. 83]. У 1904 р. ці практики розширено додатковими рекомендаціями. Зокрема, під час літніх і різдвяних канікул рекомендується проводити далекі поїздки Росією «з метою ознайомлення учнів з історичними місцями, пам'ятками, святинями, музеями, відомими фабриками і заводами». Водночас підкреслювалася важливість ознайомлення учнів з історією та відомими місцями власної місцевості, а також пропонувалося організовувати короткі прогулянки в найближчі околиці навесні або восени під час навчального року. Окрім відпочинку, духовного та фізичного розвитку, такі екскурсії мали б також сприяти соціалізації учнів і вчителів [33, с. 97–99].

Згадані міністерські циркуляри, по суті, поширювали досвід, до якого вдавалися поодинокі гімназії або вчителі ще наприкінці XIX ст. [10–12; 23; 24; 34]. Що стосується Києва, то, наприклад, вихованці Києво-Печерської гімназії брали участь в екскурсіях на Кавказ, до Криму та на Волгу вже у 1890-х роках. Зокрема, одну з таких поїздок, що відбулася у 1898 р., описано випускником гімназії Л. З. Кунцевичем. Ініціатором мандрівки був директор гімназії – філолог і музикознавець, чех за походженням, В'ячеслав Петр [19]. Подорожували Російською імперією також учні Київської 1-ї гімназії [37; 38].

Поряд з цим зростає кількість учнівських екскурсій по Києву. Щоб допомогти прибулим екскурсантам, у 1913 р. священник Михайло Стельмашенко, засновник і директор однієї з київських приватних чоловічих гімназій, а також голова створеної у 1909 р. при КНО Екскурсійної комісії, опублікував кишеньковий путівник по Києву з визначенням для проведення екскурсій «маршрутом на три дні, тобто на такий термін, який зазвичай виділяють майже всі учнівські екскурсії для відвідин Києва». На самому початку викладу задавався тон сприйняття міста: «Недарма Київ привертає увагу всіх російських людей, які живуть на неосяжних просторах, зайнятих Російською імперією. Київ – це колыска російської державності, це купель християнського просвітництва великого російського народу. У Києві минуло все його дитинство, з Києвом пов'язані перші кроки історичного життя російського племені... Хто не цікавиться Києвом, київськими святинями і пам'ятками старовини, той не думає про минуле російського народу, той не має самосвідомості російської людини» [18, с. 4–5].

Таким чином, до літа 1914 р. учнівські екскурсії стали складовою навчального процесу в багатьох середніх навчальних закладах імперії загалом і Києва зокрема. Окрім того, усталюються й екскурсійні маршрути та час поїздок. На великодні канікули для учнів київських гімназій могли передбачити відвідування святинь і пам'яток Санкт-Петербурга, на літні – Кавказ. Часто київські гімназисти здійснювали короткотривалі екскурсії-паломництва по Дніпру до Чернігова в травні або червні. Водночас проводилися й місцеві екскурсії. Наприклад, для учнів Київської 4-ї гімназії у 1914 р. зорганізували дві такі екскурсії – 28 квітня у Звіринецькі печери і Видубицький монастир та 10 травня в Києво-Печерську лавру. Зокрема, після літургії в Лаврі «законовчителем була відслужена панахида на місці поховання Кочубея та Іскри, перед

панахидою було сказано слово про високий патріотичний подвиг цих дочасно загиблих вірних слуг Російського Царя» [29, арк. 146].

З-поміж зазначених екскурсійних практик певним винятком був досвід вихованців Києво-Печерської (5-ї) гімназії. Організацією екскурсій тут опікувався Володимир Вікторович Волошинов, викладач історії й великий ентузіаст справи учнівських екскурсій. Відповідно до своїх переконань Волошинов скеровував власну екскурсійну діяльність: «Я ознайомив учнів як з місцевостями довкола Києва (Межигір'я, Біла Церква, Остер, Чернігів та ін.), так і з більш віддаленими пунктами (Одеса, Харків, Святогірський монастир, Рига, Москва, Архангельськ, Мурман, Астрахань, Ташкент, Самарканд та ін.). Таким чином вивчення Росії було запроваджено в доволі широкому масштабі. Водночас з цими поїздками, я організував екскурсії з учнями до Туреччини, Греції, Єгипту, Малої Азії, Швеції та Норвегії» [29, арк. 121–143]. Початок війни змусив, однак, переглянути підхід до екскурсій і визнати, що за нових обставин подорожувати за кордон було ризиковано. Зокрема, довелося відмовитися і від екскурсії на всесвітню виставку до Сан-Франциско у 1915 р., що планувалася від 1913 р.

Натомість для учнів з інших місцевостей краю і регіону головним містом для відвідування під час великодніх та літніх канікул ставав саме Київ. Рішення про проведення екскурсій ухвалювали педагогічні ради відповідних навчальних закладів. Так, педрада Кролевецької чоловічої гімназії постановила у 1914 р. провести літні екскурсії в Чернігів та Київ «виключно для учнів православного віросповідання» задля поклоніння святиням цих міст у рамках ознайомлення з «великими пам'ятками рідної історії, видатними творами російського мистецтва і кращими картинами російської природи» [29, арк. 20]. Своєю чергою учні Бельської чоловічої гімназії Холмської губернії мали традиційно відвідати Київ на зворотному шляху з кавказько-кримської екскурсії. «Огляд пам'яток Києва, ознайомлення з його околицями та поклоніння святиням» були передбачені у 1914 р. й для учнів Холмської приватної чоловічої гімназії Невського [29, арк. 22, 61].

Про те, як міг виглядати екскурсійний маршрут Києвом, довідуємося зі звіту про екскурсію, влаштовану для 33 учнів Кролевецької гімназії. Вони прибули до Києва після відвідин Чернігова 30 травня 1914 р. У місті їх зустрів голова екскурсійної комісії при КНО Михайло Григорович Ружицький. Розмістили ж групу екскурсантів у Святославському міському училищі. Далі

ознайомлення з містом відбувалося так: «Умившись і напившись чаю, ми відправилися до Володимирського собору, де пробули доволі довго, оскільки собор справив величезне враження. Прогулявшись якийсь час у Миколаївському саду біля пам'ятника імператора Миколи I та оглянувши будинок університету, екскурсанти пішли снідати у 2-гу гімназію, після чого оглядали святині і пам'ятки міста: Софійський собор, Михайлівський монастир, Десятинну церкву, Андріївський собор, Золоті ворота, пам'ятники св. Володимиру, св. Ользі, Богдану Хмельницькому та Володимирську гірку. Скрізь екскурсанти отримували пояснення про пам'ятки старовини та святині, які вони відвідали. Після обіду в 2-й гімназії відправилися додому, де пили чай. Увесь вечір провели у відпочинку. На другий день оглядали критий ринок і міський музей. Музей справив величезне враження. О 12 годині відправилися трамваем у Києво-Печерську лавру. Оглянувши Велику церкву і приклавшись до святинь, екскурсанти спустилися в печеру, де почитає Митрополит Тобольський Павло. З Великої церкви пішли на могили Кочубея, Іскри та Столипін. Далі відвідали печери, де прикладалися до святих мощів. Напившись чаю, відправилися на Аскольдову могилу, звідки спустилися до Дніпра і пішли по Ланцюговому мосту в Микільську слобідку, звідки повернулися до Києва на пароплаві. Після обіду в 2-й гімназії ходили оглядати місто і робити покупки. Увечері були на всенощній у Володимирському соборі, в неділю були на обідні в Софійському соборі, звідки попрямували оглядати панораму "Голгофа". Після сніданку були в Зоологічному саду. Увечері слухали музику в Купецькому саду, звідки відправилися на станцію» [29, арк. 118–119].

Не згоралися екскурсії і в 1915 р. Влітку управлінням лише КНО було організовано 17 екскурсій, паломництв і походів учнів. Здійснювалися також екскурсії, організовані самими навчальними закладами [30, арк. 1, 23–30]. У грудні ж відбулося декілька засідань Комісії з організації освітніх екскурсій для учнів чоловічих загальноосвітніх середніх навчальних закладів при КНО. Приводом для зібрання став новий циркуляр МНО від 27 листопада 1915 р., в якому йшлося про необхідність перетворення учнівських екскурсій на постійний «фактор освіти в реформованій середній школі». Задля цього потрібно було впорядкувати організацію учнівських екскурсій на основі вже здобутого досвіду [32, арк. 73].

Результатом засідань комісії стало визначення характеру загальнообов'язкових учнівських екскурсій та систематизація ведення екскурсійної

справи. Зокрема, з огляду на «загальноосвітній фактор», екскурсії відтепер мали стати обов'язковими для учнів усіх класів середніх навчальних закладів. З урахуванням віку учнів і місця розташування школи екскурсії ділилися на три цикли: 1) екскурсії по місту (містечку, селу), в якому розташована школа, і по найближчих околицях (від кількох годин до 2–3 днів для учнів усіх класів); 2) віддаленіші екскурсії в різні місцевості того краю, в якому розташована школа (від 2–5 днів як під час навчання, так і на канікулах для учнів середніх і старших класів); 3) далекі тривалі екскурсії в різні місця імперії (близько місяця для учнів старших класів). Для випускників також передбачалися закордонні екскурсії. Комісія визначила, що для учнів КНО одним з обов'язкових міст для екскурсії другого циклу мав стати Київ [32, арк. 74–75; див. також: 9, с. 292–299].

Про результати роботи комісії йшлося під час виступів її членів на Київському педагогічному з'їзді 12–19 квітня 1916 р. Зокрема, В. В. Волошинов доповів про діяльність комісії загалом та планування історико-культурних екскурсій зокрема [9]; В. М. Артоболевський розкрив ідеї підготовки природничо-наукових екскурсій [1]; прот. І. І. Троїцький розповів про організацію паломництв у середній школі, практика яких існувала в київських навчальних закладах з 1890-х років і метою яких було «зміцнення, поглиблення та розширення релігійного почуття, молитва, подвиг благочестя» [28; див. також: 44]. Тут зупинюся лише на тезах виступу В. В. Волошинова стосовно систематичної програми екскурсій історико-культурного характеру. Отже, доповідач намагався запропонувати, як поєднати викладання «курсу російської історії» (за програмами 1913 р., припускаю, що базованими на підручниках Іловайського, Іванова і Єлпатьєвського [16, с. 84–87]) з планом екскурсій, які «повинні мати виховно-освітній характер». По суті, Київ мав стати відкритою історичною лабораторією для київських учнів: «пам'ятки, які були в молодших класах лише ілюстрацією епізодичного характеру, поступово мають ставати матеріалом для систематичного курсу історії та джерелом для самостійних висновків і вивчення» [9, с. 313]. Відповідно до запропонованого плану пізнання Києва мало відбуватися в такій послідовності: учні 1-го класу вивчали поняття Кремля, пам'ятки про Хрещення Русі, оглядали Золоті ворота і Софійський собор, а також Аскольдову могилу і Лавру; учні 2-го класу – пам'ятник Богдану Хмельницькому, Міський музей і Видубицький монастир; учні 3-го класу детальніше вивчали Володимирський собор, відвідували

театр, Міський музей, панораму «Голгофа» і Межигір'я; учні 4-го класу в деталях розбирали місто Володимира і місто Ярослава, Софійський і Михайлівський собори; учні 5-го класу ознайомлювалися з Плоською частиною Києва та Подолом, Лаврською друкарнею або церковно-історичним музеєм; учні 6-го класу розбирали особливість Липок і Печерська, відвідували храм Спаса на Берестові і Лавру; для учнів 7-го і 8-го класів було передбачено виконання в процесі екскурсії творчих завдань – опис пам'яток, зіставлення епох, вивчення архітектурних стилів тощо [9, с. 315–316].

На практиці ж виконання плану екскурсій виглядало таким чином. За приклад візьмімо звіт Київської 4-ї гімназії, яка у 1916 р. передбачила 12 екскурсій: 1) для 1–2 класів релігійно-історична з відвіданням Києво-Печерської лаври, Аскольдової могили, пам'ятників Іскрі і Кочубею; 2) для 1-го класу – екскурсія з географії та природознавства у Видубицький монастир; 3) для 2-го класу – релігійно-історична з відвідуванням панорами «Голгофа», пам'ятників Володимиру та Олександрю II, Міського музею; 4) для 2-го класу – екскурсія з географії та природознавства в Педагогічний музей і Зоологічний сад; 5) для 3-го класу – екскурсія з природознавства в Зоологічний музей; 6) для 3-го класу – релігійно-історична з відвідуванням Звіринецьких печер, Троїцького і Видубицького монастирів; 7) для 6-го класу – історична екскурсія для огляду церковно-історичних пам'яток старого міста; 8) для 4-го класу – релігійно-історична для «огляду церкви Кирилівської лікарні як пам'ятки XII ст.»; 9) для 6-го класу – екскурсія з географії у Святошин; 10) для 5–6 класів – історична екскурсія в Міський музей; 11) для 6-го класу – релігійно-історична з відвідуванням Михайлівського і Братського монастирів, Андріївської церкви і Софійського собору; 12) для 7-го класу – екскурсія в Межигірський монастир [31, арк. 46].

Якщо мапа історичних та релігійно-історичних екскурсійних маршрутів Києвом, запропонованих київськими навчальними закладами, в основному збігається, то мапа маршрутів сучасним Києвом у рамках природничо-наукових екскурсій різнилася. Так, до переліку місць, які відвідували учні 8-ї гімназії, увійшли завод Гретера і Криванека та міський водопровід. Гімназистки приватної жіночої гімназії Жекуліної натомість оглянули рентгенівський кабінет Колегії Павла Галагана та вивчали сузір'я під керівництвом викладача космографії в саду майстерні «фізика-хіміка», а учениці жіночої гімназії С. В. Ігнат'євої – майстерню земського союзу з виготовлення взуття

для потреб армії та газовий і цвяховий заводи, а також рентгенівський кабінет при хірургічній лікарні Університету св. Володимира. Натомість учениці 7–8 класів Київської жіночої гімназії М. Ф. Стельмашенко здійснили екскурсію на дизель-моторну станцію київського трамвая, де «ученицям пояснили облаштування дизель-моторів, циркуляцію нафти, води й масла, установку і облаштування динамо-машин та електричної мережі». Млин Бродського на Подолі, майстерні і машинобудівні заводи Києва, технічні лабораторії Університету св. Володимира, риборозвідня Шелюшка – з цих об'єктів складалася міська мапа учнів Київського реального училища [32, арк. 142; 172; 241; 272; 365].

Підсумкові звіти за 1915/1916 рік директорів середніх навчальних закладів Києва з листопада 1916 р. можуть свідчити про те, що екскурсії не тільки увійшли в навчальні плани, але й чимало дошкуляли керівництву закладів. Наприклад, директор Київської 2-ї чоловічої гімназії зазначав, що, з огляду на пізній початок навчального року (20 вересня 1915 р.), навчання тривало і в травні, а тому екскурсії було скорочено до мінімуму. На його думку, не варто було проводити екскурсії в навчальні години, бо так завдається шкода читанням курсів, натомість перенести їх на свята і неділі [32, арк. 331]. Водночас, на думку педради Київської 4-ї гімназії, у святкові дні не варто було влаштовувати екскурсії – діти мали хоч у свята побути в родинному колі; екскурсія мала сприйматися не як розвага, а як частина навчального плану, тому й відбуватися мала в рамках навчання [32, арк. 46]. Про екскурсії як додаткове навантаження на викладачів писав директор Київського реального училища. Він вказував на несприятливий для проведення екскурсій період, скорочення академічного року, збільшення кількості дітей у класах, перенавантаження вчителів, які, з огляду на подорожчання життя, були змушені «брати уроки та інші заняття окрім училища в інших місцях». Попри це, однак, у 1915/1916 навчальному році училищем проведено 44 екскурсії, з яких 7 – поза Києвом [32, арк. 365–366]. Головою педради Київської жіночої гімназії А. К. Титаренко, своєю чергою, зазначалося: «...За численності в місті Києві закладів і браку спільного плану екскурсій іноді було складно влаштувати екскурсію особливо на заводи, фабрики, електричну і трамвайну станцію, оскільки майже безперервне відвідування учнями протягом цілого місяця цих закладів обтяжувало адміністрацію...» [32, арк. 286].

Отже, для київських учнів-екскурсантів Київ перетворювався в додаток до шкільної програми,

своєрідний відкритий музей, кожен експонат якого мав своє історичне або прикладне значення. Інакше відбувалося ознайомлення з Києвом екскурсантів, прибулих з інших міст. Розгляньмо звіти вчителів гімназій Білої Церкви.

У травні 1916 р. Київ відвідали учениці Білоцерківської жіночої гімназії (4–7 травня, 54 екскурсантки) та учні Білоцерківської чоловічої гімназії (8–10 травня, 45 осіб; 14–17 травня, 54 екскурсанти). Екскурсію учениць Білоцерківської жіночої гімназії описали законовчитель священник С. Діомідов та вчителька історії Л. Покос. До Києва добиралися потягом, для деяких учениць це була перша поїздка залізницею і до міста загалом. Ознайомлення з київськими храмами враховувало віросповідання гімназисток: «Після огляду храму (Володимирського собору. – О. Б.) православні учениці прослухали всеночну і з благоговінням насолоджувалися чудесним співом хору п. Надеждинського... Екскурсантки католички і єврейки відвідали перші костел, а другі – хоральну синагогу... При вході до печер усі отримали свічки і треба сказати, що всі наші екскурсанти без різниці віросповідання поставилися до релігійного акту огляду печер, поклоніння мощам з усією увагою та благоговінням...». Києво-Печерська лавра поставала як «оплот християнської істини на південному заході з 11 століття нашої російської історії». Так занотував о. Діомідов [32, арк. 401а–402]. Дещо інакше написала про Київ Л. Покос. За її словами, Київ було обрано для відвідин з огляду на близькість міста і, по-друге, «внаслідок інтересу до цієї давньої столиці Русі, на роль і значення якої і було звернуто увагу учнів». Отже, місто оглядалося за таким планом: 1) ішлося про історичне значення давнього Києва і його основних пам'яток; 2) відвідали Міський музей, де оглянули пам'ятки давнини. Прикметно, що оповідь про давній Київ містила згадки про велич міста в давній період його історії, коли «Київ являв собою прекрасний тип світового центру: схід і захід, південь і північ обмінювалися на київських ринках продуктами своїх країн»; коли місто знали араби і нормани, коли воно торгувало з віддаленими територіями. Доволі детально описано топографію давнього міста в контексті міста сучасного із згадками про археологічні знахідки; згадано про Київ Петра Могили і про Київ гетьмана Мазепи. Власне, мазепинський період становить окрему частину екскурсії: «Друга епоха будівельної діяльності припадає на час гетьманства у Києві Мазепи... На будівлях XVII ст. відобразився вплив стилю бароко, привнесеного із Західної Європи. Цей стиль мало гармонув

з традиціями, створеними в київському русько-візантійському мистецтві...». Виклад екскурсії Л. Покос виразно різниться від тогочасних екскурсійних текстів. Вочевидь білоцерківська вчителька історії була добре обізнана з науковим доробком Володимира Антоновича, зокрема з його працями про Київ. Цікавилася вона також археологією, про що свідчить і спрямованість екскурсії в музеї: «Оглянуто було відділ церковний, етнографічний, але особливу увагу приділено відділу археологічному» [32, арк. 403–405].

Інакше від наведеного вище подано опис екскурсії до Києва викладачем історії та географії Білоцерківської гімназії О. Г. Курцем. Це вже не величне давнє столичне місто Русі, а Київ російських царів: «Перший день. Пам'ятник Миколи І. Учні були ознайомлені з високою і теплою турботою цього державця про матеріальне і духовне благо Києва. При цьому взагалі повідомлено про ставлення наших державців до міста і про височайші відвідини його, починаючи з Петра Великого. Зовнішній огляд університету св. Володимира та імператорської гімназії, як перших розсадників вищої і середньої національно-російської освіти в Південно-Західному Краї... Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Коротко поновлено в пам'яті учнів історію приєднання Малоросії і роль у цій великій справі Хмельницького Богдана...». Згадуючи про костел св. Миколая, автор ані словом не згадав про поляків і католиків Києва, вочевидь вибудовуючи образ моноетнічного російського Києва. Зрештою, саме таким для нього й було це місто: «З впевненістю можу сказати, що три дні, проведені в Києві серед пам'яток церковного і світського чудового зодчества – давнього і сучасного, серед монументів, поставлених вдячними нащадками великих діячів минулих днів, чи у спогадах про визначні події, пов'язані з тим чи іншим місцем серед вражаючої краси міста, розкинутого на схилах, – колиски російської слави, на чистій купелі Русі – не могли не змусити екскурсантів воскресити в пам'яті світлі сторінки російської історії та перейнятися почуттям святого благоговіння перед усім, баченим у красуні “матери городов русских”» [32, арк. 8–10].

Насамкінець кілька слів про звіт викладача Білоцерківської гімназії Михайла Павловича Баранівського про прогулянки (14–17 травня) Києвом як «одним з величніших релігійно-просвітницьким, культурним і політичним центром в історії Росії». Триденна екскурсія була побудована таким чином, щоб дати архітектурну, історичну і топографічну довідки про об'єкти, які оглядалися, і охопити всі частини міста: від костелу

св. Миколая через Купецький і Царський сади зі спогляданням на Поділ до Києво-Печерської лаври, від Володимирського собору до Володимирської гірки, з відвідуванням Зоологічного саду на Шулявці та Видубицького і Троїцького монастирів з виходом до Слобідки і поверненням до Києва пароплавам. Ішлося й про язичництво та хрещення Русі, і про розкопки, і про реформи царя-визволителя, і про скарби музеїв [32, арк. 11–13].

З огляду на зазначене вище, можна сказати, що київські учні та учні середніх навчальних закладів КНО з початком Першої світової війни не тільки не припинили вивчати Київ через історико-культурні, природничо-наукові екскурсії і паломництва, але й поглибили свою екскурсантську практику у зв'язку з обов'язковим введенням екскурсій у навчальні плани у 1916 р. Вони були добре обізнані як з давнім, так і з сучасним їм Києвом. Інша справа, якими сенсами наповнювалося для них місто та його історичні пам'ятки. Вище було наведено приклади зображення Києва як «колиски російської державності»

і «величного центру Русі», як міста, що має бути вдячним російським царям за свій розвиток, і як міста, будівничим якого був також гетьман Мазепа. Водночас копітка праця киевознавців, істориків та археологів, що велася в Києві від початку XIX ст., увінчалася добре розробленим набутком знань про Київ: його розкопали, класифікували і занотували, – це спрощувало роботу керівникам екскурсій. Адаже тепер, на відміну від подорожуючих містом століттями раніше шукачів київської старовини, в їхньому розпорядженні були не тільки руїни [3; 4; 27, с. 153–176], але й детально опрацьований у наукових розвідках і в путівниках київський наратив. У який спосіб знання, отримане про Київ під час багатьох екскурсій, вплинуло на формування і осмислення власних ідентичностей учнів, а відтак, чи відіграло воно якусь роль при визначенні ставлення й участі учнів і випускників київських навчальних закладів у політичних подіях у Києві у 1917–1920 рр. – питання відкрите, і відповідь на нього стане предметом наступних наукових розвідок.

Список літератури

1. Артоболевский В. М. К вопросу об естественно-научных экскурсиях в системе среднешкольного воспитания и образования / В. М. Артоболевский // Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1916. – С. 316–329.
2. Басенко І. В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) / І. В. Басенко // Український історичний журнал. – 2014. – Вип. 3 (№ 516). – С. 70–77.
3. Булкина І. «Монах был путеводителем нашим...»: Киев конца XVIII – начала XIX в. глазами путешественников / И. Булкина // Путеводитель как семиотический объект : сборник статей. – Tartu : Tartu Ulikooli Kirjastus, 2008. – С. 240–262.
4. Булкина И. Киев конца XVIII – первой трети XIX в. в исторических и идеологических нарративах / И. Булкина // Русский Сборник: исследования по истории России / [ред.-сост.: О. Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М. А. Колеров и др.]. – Т. 12. – М. : Регнум, 2012. – С. 29–58.
5. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упоряд. Олександр Реснт ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Кліо, 2013. – 783 с. : іл., табл.
6. Винник О. Д. Регламентация щоденних практик у публічному просторі Львова (1914–1918 рр.) / О. Д. Винник // Магістеріум / НАУКМА. – К., 2010. – Вип. 41 : Історичні студії. – С. 16–21.
7. Винник О. Д. Ставлення цивільного населення Львова до полонених і поранених солдатів (1914–1915) / О. Д. Винник // Наукові записки НАУКМА. – 2009. – Т. 91 : Історичні науки. – С. 20–24.
8. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – № 6. – С. 245–254.
9. Волошинов В. В. Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности / В. В. Волошинов // Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1916. – С. 290–316.
10. Гейнике Н. А. Культурно-исторические экскурсии // Культурно-исторические экскурсии: Москва, московские музеи, подмосковные / под ред. Н. А. Гейнике. – Ч. I. – М. : Новая Москва, 1923. – С. 1–42.
11. Грибанова С. Екскурсії як метод підвищення культурно-професійного рівня учительства в Україні на початку XX ст. / С. Грибанова // Красзнавство. – 2012. – № 3. – С. 103–106.
12. Грибанова С. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX – на початку XX / С. Грибанова // Красзнавство. – 2012. – № 2. – С. 103–111.
13. Джумига Є. Ю. Продовольче становище в Одесі протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Є. Ю. Джумига // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2012. – Вип. 23. – С. 102–120.
14. Джумига Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 369–379.
15. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – Вип. 3 (№ 516). – С. 22–37.
16. Скульчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття / Сергій Скульчик. – К. : КІС, 2010. – 267, [1] с. : іл.
17. Жванко Л. М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни / Л. М. Жванко // Український історичний журнал. – 2014. – Вип. 3 (№ 516). – С. 38–55.
18. Карманний путеводитель по Киеву с указанием трехдневного маршрута : издание Экскурсионной комиссии Киевского учеб. округа / сост. М. Стельмашенко. – К. : [НАУ-друк], 2010. – 40 с.
19. Кунцевич Л. З. Екскурсія на Кавказ і в Крым окончивших курс Киевско-Печерской гимназии в 1898 году / Л. Кунцевич. – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1900. – 37 с.

20. Купченко В. П. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) / В. П. Купченко, Ж. І. Серга // Архіви України. – 2014. – № 4–5. – С. 24–34.
21. Мягкий І. М. Участь українців у Першій світовій війні 1914–1918 рр. (за документами ЦДАВО України) / І. М. Мягкий // Архіви України. – 2014. – № 4–5. – С. 51–60.
22. Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни) : тези доповідей Всеукр. наук. конф. з міжн. участю, Київ – Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. / редкол.: В. А. Смолій та ін. – К. : Інститут історії України, 2014. – 151 с.
23. Петренко Н. В. Розвиток екскурсійної справи в Україні як форми навчання й виховання в другій половині XIX – на початку XX століття / Н. В. Петренко // Економічна стратегія і перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 1. – С. 706–713.
24. Приходько А. И. Истоки становления оздоровительной работы с учащимися в период каникул в Украине (конец XIX – начало XX в.) // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків : ХДАДМ. – 2007. – № 2. – С. 113–118.
25. Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – Вип. 3 (№ 516). – С. 4–21.
26. Синявська Л. І. Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914–1916 рр. / Л. І. Синявська // Український історичний журнал. – 2014. – Вип. 3 (№ 516). – С. 56–69.
27. Толочко А. П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / А. Толочко. – К. : Laurus, 2012. – 253 с. : іл.
28. Троицкий И. И. Об организации паломничеств в средней школе / И. И. Троицкий // Труды Киевского педагогического съезда 12–16 апреля 1916 г. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1916. – С. 412–418.
29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 707. – Оп. 164. – Спр. 24. – 153 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 165. – Спр. 24. – 38 арк.
31. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 166. – Спр. 24. – 78 арк.
32. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 259. – Спр. 69. – 434 арк.
33. Циркуляр Министерства народного просвещения о физическом развитии учащихся (10 июня 1904 г.) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1904. – № 8. – С. 97–101.
34. Циркуляр Министерства народного просвещения от 3-го сего сентября за № 23093 о книге «Образовательные прогулки с учащимися по России 1894–1901 гг. Составил Н. Р. Воронеж. 1901» (3-го сентября 1901 г.). – 1901. – № 10. – С. 77–78.
35. Циркуляр министра народного просвещения попечителям учебных округов – об отмене летних каникулярных работ учеников средних учебных заведений (2-го августа 1900 года, № 20185) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – № 9. – С. 64–66.
36. Циркулярное предложение Министерства попечителям учебных округов о физическом воспитании учащихся (15-го августа 1902 года, за № 21600) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – № 10. – С. 83–89.
37. Экскурсия на Кавказ и в Крым учеников Киевской 1-й гимназии / под ред. д-ра И. В. Посадского. – К. : [б. и.], 1901. – 120 с.
38. Экскурсия учеников Киевской 1-й гимназии в Москву, С.-Петербург, Финляндию, Равель, Ригу и Вильну в 1902 г. / под ред. д-ра И. В. Посадского. – К. : [б. и.], 1902. – 192 с.
39. Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914–1919 / ed. by Jay Winter, Jean-Louis Robert. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 622 p.
40. Chickering R. The Great War and Urban Life in Germany. Freiburg, 1914–1918 / R. Chickering. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 628 p.
41. Davis B. J. Home Fires Burning. Food Politics, and Everyday Life in World War Berlin / Belinda J. Davis. – Chapel Hill : University of North Carolina Press, 2000. – 349 p.
42. Winter J. Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century / J. Winter. – New Haven : Yale University Press, 2006. – 340 p.
43. Winter J. The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to present / J. Winter, A. Prost. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 262 p.
44. Worobec C. D. The Unintended Consequences of a Surge in Orthodox Pilgrimages in Late Imperial Russia / C. D. Worobec // Russian History. – 2009. – Vol. 36. – P. 62–76.

O. Betlii

EDUCATIONAL EXCURSIONS FOR SCHOOLCHILDREN IN KYIV DURING THE FIRST WORLD WAR

The article examines development of educational excursions for schoolchildren in Kyiv in pre-revolutionary years of the First World War. The plans and types of excursions, routes and images of Kyiv, constructed during such city tours, are deeply analyzed. It is said that the war circumstances did not drastically influenced the children's spatial practices in 1914–1916. The schoolchildren continued their exploration of Kyiv within educational excursions during these years.

Keywords: educational excursions, schoolchildren, Kyiv, the First World War, urban history.

Матеріал надійшов 10.03.2015